

ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ

ΕΤΟΣ 95ο • ΤΟΜΟΣ 186ος • ΤΕΥΧΟΣ 1886 • ΜΑΡΤΙΟΣ 2021

Αφιέρωμα: Κώστας Κρυστάλλης

Α. ΜΕΛΕΤΕΣ

Ν. Ε. ΚΑΡΑΠΙΔΑΚΗΣ • ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΑΥΔΙΚΟΣ

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΚΟΚΟΡΗΣ • ΘΑΛΕΙΑ ΙΕΡΩΝΥΜΑΚΗ • ΒΑΓΓΕΛΗΣ ΧΑΤΖΗΒΑΣΙΛΕΙΟΥ
ΠΑΝΤΕΛΗΣ ΜΠΟΥΚΑΛΑΣ • ΝΙΚΟΛΑΟΣ Α. Ε. ΚΑΛΟΣΠΥΡΟΣ • ΗΛΙΑΣ ΚΕΦΑΛΑΣ
ΒΑΣΙΛΗΣ ΓΚΟΥΡΟΓΙΑΝΝΗΣ • ΠΑΝΟΣ ΚΥΠΑΡΙΣΣΗΣ • ΚΩΣΤΑΣ ΚΟΥΤΣΟΥΡΕΛΗΣ
ΘΑΝΑΣΗΣ Β. ΚΟΥΓΚΟΥΛΟΣ • ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ Γ. ΤΣΟΥΠΡΟΥ

Β. ΝΕΟΙ ΔΗΜΙΟΥΡΓΟΙ ΚΑΙ Κ. ΚΡΥΣΤΑΛΛΗΣ

ΠΟΙΗΣΗ

ΚΟΥΛΑ ΑΔΑΛΟΓΛΟΥ • ΓΙΩΡΓΟΣ ΒΕΗΣ • ΓΙΩΡΓΗΣ ΕΞΑΡΧΟΣ • ΓΙΑΝΝΗΣ ΖΑΡΚΑΔΗΣ
ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΖΩΤΟΣ • ΝΙΚΟΣ ΚΑΤΣΑΛΙΔΑΣ • ΗΛΙΑΣ ΚΕΦΑΛΑΣ • ΕΛΕΝΗ ΚΟΦΤΕΡΟΥ
ΧΛΗ ΚΟΥΤΣΟΥΜΠΕΛΗ • ΚΩΣΤΟΥΛΑ ΜΑΚΗ • ΚΩΣΤΑΣ ΛΑΝΤΑΒΟΣ • ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΠΕΧΛΙΒΑΝΗ
ΤΑΣΟΣ ΠΟΡΦΥΡΗΣ • ΠΩΛΛΕΤΑ ΨΥΧΟΓΥΙΟΠΟΥΛΟΥ

ΠΕΖΟΓΡΑΦΙΑ

ΓΙΩΡΓΟΣ Χ. ΘΕΟΧΑΡΗΣ • ΣΤΕΡΓΙΑ ΚΑΒΒΑΛΟΥ • ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΚΟΣΜΟΠΟΥΛΟΣ
ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΥΡΙΑΚΟΠΟΥΛΟΣ • ΤΡΙΑΝΤ. Η. ΚΩΤΟΠΟΥΛΟΣ
ΔΗΜΗΤΡΑ ΛΟΥΚΑ • ΚΩΝΣΤ. ΛΟΥΚΟΠΟΥΛΟΣ
ΕΥΑ Μ. ΜΑΘΙΟΥΔΑΚΗ • ΔΙΟΝΥΣΗΣ ΜΑΡΙΝΟΣ • ΕΛΕΝΑ ΜΑΡΟΥΤΣΟΥ
ΕΥΓΕΝΙΑ ΜΠΟΓΙΑΝΟΥ • ΣΠΥΡΟΣ Γ. ΜΠΡΙΚΟΣ • ΘΟΔΩΡΟΣ ΠΑΝΤΟΥΛΑΣ
ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗΣ • ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΠΕΤΣΑ • ΒΑΣΙΛΗΣ ΡΟΥΒΑΛΗΣ
ΓΕΩΡΓΙΑ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΟΥ • ΧΡΥΣΟΣΤ. ΤΣΑΠΡΑΪΛΗΣ • ΠΟΛΥ ΧΑΤΖΗΜΑΝΩΛΑΚΗ

Λογοτεχνίες • Τεκμήρια • Δοκίμια

ΕΛΕΝΗ ΛΑΔΙΑ • ΑΝΤΩΝΗΣ ΜΑΚΡΥΔΗΜΗΤΡΗΣ • ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΠΑΪΒΑΝΑΣ • ΜΑΡΙΑ ΚΟΠΑΝΙΤΣΑ
ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΚΟΝΟΜΗΣ
ΓΙΩΡΓΟΣ ΦΑΡΑΚΛΑΣ • ΖΑΚ ΜΠΟΥΣΑΡ • Γ. ΦΑΡΙΝΟΥ-ΜΑΛΑΜΑΤΑΡΗ • ΓΕΩΡΓΙΑ ΠΑΤΕΡΙΔΟΥ

Μάρτιος 2021

ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ

Περιεχόμενα

Λογοτεχνίες

- 5 ΕΛΕΝΗ ΛΑΔΙΑ *Φαραωνική τράπουλα (Διήγημα)*
12 ΑΝΤΩΝΗΣ ΜΑΚΡΥΔΗΜΗΤΡΗΣ *Δύο ποιήματα*
15 ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΠΑΪΒΑΝΑΣ *Τάσος (Διήγημα)*
18 ΜΑΡΙΑ ΚΟΠΑΝΙΤΣΑ *Δεν θα 'πρεπε (Ποίημα)*

Αφιέρωμα: ΚΩΣΤΑΣ ΚΡΥΣΤΑΛΛΗΣ

Α. ΜΕΛΕΤΕΣ

- 20 Ν. Ε. ΚΑΡΑΠΙΔΑΚΗΣ *Σημείωμα του διευθυντή*
21 ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΑΥΔΙΚΟΣ *Σημείωμα του επιμελητή του αφιερώματος*
23 ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΑΥΔΙΚΟΣ *Το Αρχαίον Κρυστάλλη: ένας περιπετειώδης βίος*
103 ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΚΟΚΟΡΗΣ *Κώστας Κρυστάλλης και λογοτεχνικός κανόνας*
113 ΘΑΛΕΙΑ ΙΕΡΩΝΥΜΑΚΗ *Η ελεγειακή και η ειδυλλιακή ποιητική του Κώστα Κρυστάλλη*
123 ΒΑΓΓΕΛΗΣ ΧΑΤΖΗΒΑΣΙΛΕΙΟΥ *Ήθελα νάμουν τσέλιγκας
Το χαμένο κέντρο του δημοτικού τραγουδιού και ο ποιητικός κόσμος του Κώστα Κρυστάλλη*
131 ΠΑΝΤΕΛΗΣ ΜΠΟΥΚΑΛΑΣ *Ανάμεσα στην καταγραφή και τη γραφή
Ο Κρυστάλλης ως συλλογέας ελληνικών και βλάχικων δημοτικών τραγουδιών*
145 ΝΙΚΟΛΑΟΣ Α.Ε. ΚΑΛΟΣΠΥΡΟΣ *Ο Κώστας Κρυστάλλης και η βουκολική ποίηση*
158 ΗΛΙΑΣ ΚΕΦΑΛΑΣ *Ο «Σταυραητός» Κώστας Κρυστάλλης
(Συρράκο 1868-Άρτα 1894)*
164 ΒΑΣΙΛΗΣ ΓΚΟΥΡΟΓΙΑΝΝΗΣ *Μεταθανάτιες διαγραφές και προσθήκες
στο χειρόγραφο του «Σταυραητού»*

- 168 ΠΑΝΟΣ ΚΥΠΑΡΙΣΣΗΣ *Η δραματική γραμματική στην «Πεντάμορφη» του Κώστα Κρυστάλλη*
- 173 ΚΩΣΤΑΣ ΚΟΥΤΣΟΥΡΕΛΗΣ *Βαλαωρίτης και Κρυστάλλης*
- 177 ΘΑΝΑΣΗΣ Β. ΚΟΥΓΚΟΛΟΣ *Η ηθογραφία και τα πεζογραφήματα του Κώστα Κρυστάλλη: προϋποθέσεις μιας επανεκτίμησης*
- 195 ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ Γ. ΤΣΟΥΠΡΟΥ *Ο Κώστας Κρυστάλλης ως μυθολογισμένος ήρωας*

Β. ΝΕΟΙ ΔΗΜΙΟΥΡΓΟΙ ΚΑΙ Κ. ΚΡΥΣΤΑΛΛΗΣ

ΠΟΙΗΣΗ

- 207 ΚΟΥΛΑ ΑΔΑΛΟΓΛΟΥ *Ορεινή κωμόπολη σε ναρθαλίνη*
- 208 ΓΙΩΡΓΟΣ ΒΕΗΣ *Η συνάντηση*
- 210 ΓΙΩΡΓΗΣ ΕΞΑΡΧΟΣ *Ο Κρυστάλλης στην Κλαυδιμάνος*
- 213 ΓΙΑΝΝΗΣ ΖΑΡΚΑΔΗΣ *Πάντα θ' ανεβαίνεις τα βουνά*
- 214 ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΖΩΤΟΣ *Οστεοφυλάκιον*
- 216 ΝΙΚΟΣ ΚΑΤΣΑΛΙΔΑΣ *Θέματα ιδιγένειας*
- 218 ΗΛΙΑΣ ΚΕΦΑΛΑΣ *Μπάρος*
- 219 ΕΛΕΝΗ ΚΟΦΤΕΡΟΥ *Τι απέγινε το μαρμαρωμένο βασιλόπουλο;*
- 220 ΧΛΟΗ ΚΟΥΤΣΟΥΜΠΕΛΗ *Αυτοβιογραφικό*
- 221 ΚΩΣΤΟΥΛΑ ΜΑΚΗ *Με νήμα άθραυστο*
- 224 ΚΩΣΤΑΣ ΛΑΝΤΑΒΟΣ *Κατάματα στο χρόνο*
- 226 ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΠΕΧΛΙΒΑΝΗ *Σύντομον (και αναμφισβήτητον) CV του Κώστα Κρυστάλλη*
- 228 ΤΑΣΟΣ ΠΟΡΦΥΡΗΣ *Κώστας Κρυστάλλης, 2019*
- 229 ΠΩΛΛΕΤΑ ΨΥΧΟΓΥΙΟΠΟΥΛΟΥ *Μούσας επίκληση*

ΠΕΖΟΓΡΑΦΙΑ

- 230 ΓΙΩΡΓΟΣ Χ. ΘΕΟΧΑΡΗΣ *Ο Κώστας Κρυστάλλης κι ο Μιχάλης Γκανάς ανταμώνουν στην οδό Σκουφά*
- 231 ΣΤΕΡΓΙΑ ΚΑΒΒΑΛΟΥ *Η καπετάνισσα*

- 233 ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΚΟΣΜΟΠΟΥΛΟΣ *Το ψυχασάββατο του Κρυστάλλη*
Μάρτιος 1894-Μάρτιος 2021
- 234 ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΥΡΙΑΚΟΠΟΥΛΟΣ *Γράμμα από την Άρτα*
- 236 ΤΡΙΑΝΤ. Η. ΚΩΤΟΠΟΥΛΟΣ *Ο Κρυστάλλης και ο άλλος ποιητής*
- 238 ΔΗΜΗΤΡΑ ΛΟΥΚΑ *Κάτω απ' τη μουριά*
- 240 ΚΩΝΣΤ. ΔΟΥΚΟΠΟΥΛΟΣ *Η ξερολιθιά*
- 242 ΕΥΑ Μ. ΜΑΘΙΟΥΔΑΚΗ *Σ.Π.Α.Π.*
- 244 ΔΙΟΝΥΣΗΣ ΜΑΡΙΝΟΣ *Ο Κώστας που δεν ήταν Κρυστάλλης*
- 246 ΕΛΕΝΑ ΜΑΡΟΥΤΣΟΥ *Η εξαγωγή*
- 248 ΕΥΓΕΝΙΑ ΜΠΟΓΙΑΝΟΥ *Είμαι όλοι οι ξενιτεμένοι της γης*
- 250 ΣΠΥΡΟΣ Γ. ΜΠΡΙΚΟΣ *Θάνατοι ανέστιοι*
- 252 ΘΟΔΩΡΟΣ ΠΑΝΤΟΥΛΑΣ *Η επιστροφή*
- 254 ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗΣ *Ο δικός μου Κρυστάλλης*
- 256 ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΠΕΤΣΑ *Ο εύκρατος Κρυστάλλης*
- 258 ΒΑΣΙΛΗΣ ΡΟΥΒΑΛΗΣ *Επιστολή προς κ. Κ. Δ. Κρυστάλλη*
- 260 ΓΕΩΡΓΙΑ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΟΥ *Η ποδιά*
- 262 ΧΡΥΣΟΣΤ. ΤΣΑΠΡΑΪΔΗΣ *Η ασημένια κούπα*
- 264 ΠΟΛΥ ΧΑΤΖΗΜΑΝΩΛΑΚΗ *Ο Χουϊλής και τα σημάδια*

Τεκμήρια

- 266 ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΚΟΝΟΜΗΣ *Αναμνήσεις ενός φιλόλογου 7*

Δοκίμιο

- 278 ΓΙΩΡΓΟΣ ΦΑΡΑΚΛΑΣ *Τά δύο ελληνικά έθνη και τό 1821*
Μιά φιλοσοφική προσέγγιση

- 285 ΖΑΚ ΜΠΟΥΣΑΡ
(JACQUES BOUCHARD) *Πρόταση περιοδολόγησης του Πρώιμου
Νεοελληνικού Διαφωτισμού*
- 296 Γ. ΦΑΡΙΝΟΥ-ΜΑΛΑΜΑΤΑΡΗ *Ο πολεμικός Παπαδιαμάντης*
- 327 ΓΕΩΡΓΙΑ ΠΑΤΕΡΙΔΟΥ *Ο Γιωσέφ Ελιγιά ως λογοτεχνικός χαρακτήρας
και ως λογοτέχνης: το παράδειγμα του Έλληνα
Εβραίου διανοούμενου*

Θανάσης Β. Κούγκουλος

*Η ηθογραφία και τα πεζογραφήματα
του Κώστα Κρυστάλλη:
προϋποθέσεις μιας επανεκτίμησης*

Μετά το 1991, όταν ο πλέον συστηματικός μελετητής της ελληνικής ηθογραφίας στη μεταπολεμική περίοδο Μάριο Βίττι (Mario Vitti) αναρωτιέται αν «μπορούμε ακόμη να μιλούμε για ηθογραφία»,¹ παρατηρείται μία συντονισμένη απόπειρα επανεξέτασης του θεωρητικού πλαισίου του όρου και αντιμετώπισης της ασάφειας ή πολυσημίας του στο γραμματολογικό πεδίο.² Αυτή η τάση αναθεώρησης περιλαμβάνει από τη γνωστή πρόταση για οριστική κατάργηση του όρου,³ που ο Βίττι εκτιμά ως «πολύ σοφή»,⁴ την αναζήτηση του χρονικού εύρους και των ιστορικών του συμφραζομένων,⁵ την επισήμανση της ιδεολογικής του χρήσης από την κριτική του μεσοπολέμου και της λεγόμενης γενιάς του '30,⁶ τον

Ο Θανάσης Β. Κούγκουλος είναι Δρ. Νεοελληνικής Φιλολογίας, ΕΔΙΠ Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας ΔΠΘ.

¹ Mario Vitti, *Ιδεολογική λειτουργία της ελληνικής ηθογραφίας*. Τρίτη έκδοση επαυξημένη, Κέδρος, Αθήνα 1991, σ. 180.

² Βλ. Λάμπρος Βαρελάς, «Ηθογραφία», στο Στέφανος Α. Πατάκης (επιμ.), *Λεξικό Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Πρόσωπα, Έργα, Ρεύματα, Όροι*, Πατάκης, Αθήνα 2007, σ. 796-797.

³ Χριστόφορος Μηλιώνης, «Παπαδιαμάντης και ηθογραφία ή ηθογραφίας αναίρεσις», περ. *Γράμματα και Τέχνες*, τχ. 64-65 (Ιανουάριος-Μάρτιος 1992), σ. 59-65 και στο *Σημιαδιακός κι αταίριαστος*, Νεφέλη, Αθήνα 1994, σ. 47-72.

⁴ Mario Vitti, «Νατουραλισμός ή/και ηθογραφία: Μια επισκόπηση», στο Ελένη Πολίτου-Μαρμαρινού - Βίκυ Πάτσιου (επιμ.), *Ο Νατουραλισμός στην Ελλάδα. Διαστάσεις - Μετασχηματισμοί - Όρια*, Ελληνική Εταιρεία Γενικής και Συγκριτικής Γραμματολογίας - Μεταγύμνο, Αθήνα 2008, σ. 93.

⁵ Γερασιμιά Μελισσαράτου, «Ο Καραβέλας, η ηθογραφία και κάποια προβλήματα αφηγηματικής ορολογίας», περ. *Διαβάξω*, τχ. 281 (19 Φεβρουαρίου 1992), σ. 13-24· Λάμπρος Βαρελάς, «Κωμειδύλλια και ηθογραφία: νεότερα στοιχεία για την ιστορία των όρων», περ. *Μικροφιλολογικά*, τχ. 10 (Φθινόπωρο 2001), σ. 20-21· ο ίδιος, «Ανιχνεύοντας την προϊστορία της "ηθογραφίας" πριν από το 1883», στο Παντελής Βουτουράς - Γιώργος Γεωργής (επιμ.), *Ο ελληνισμός στον 19ο αιώνα. Ιδεολογικές και αισθητικές αναζητήσεις*, Καστανιώτης, Αθήνα 2006, σ. 256-268· Άννα Χρυσογέλου-Κατσή, «Για την ποιητική του ηθογραφικού διηγήματος. Σκέψεις και προβληματισμοί», στο Ελένη Πολίτου-Μαρμαρινού - Σοφία Ντενίση (επιμ.), *Το διήγημα στην ελληνική και στις ξένες λογοτεχνίες. Θεωρία - Γραφή - Πρόσληψη*, Gutenberg, Αθήνα 2009, σ. 88-109.

⁶ Ιωάννα Μυλωνάκη, «Ιδεολογικές χρήσεις του όρου "ηθογραφία"». Δύο περιπτώσεις λογοτεχνικής

καθορισμό των διαφόρων ηθογραφικών εκδοχών,⁷ τις συγκλίσεις και αποκλίσεις της ηθογραφίας στη λογοτεχνία και στη νεοελληνική τέχνη⁸ και την ανατροπή της παγιωμένης αντίληψης ότι τη δεκαετία του 1880 κυριαρχεί ως είδος η αγροτική ηθογραφία,⁹ μέχρι την ανάγνωση της ως καταγραφής «μιας πολυσχιδούς διαδικασίας κοινωνικής προσαρμογής, εθνικής διαπαιδαγώγησης και αυτογνωσίας».¹⁰

Η τελευταία προσέγγιση του Δημήτρη Τζιόβα, παρακάμπτοντας τα δίπολα *ύπαιθρος vs άστυ* και *ειδυλλιακή πατριδογνωσία vs ρεαλισμός/νατουραλισμός*, εστιάζει στον σημαίνοντα ρόλο που αναλαμβάνει η ηθογραφία με την αναπαράσταση της ιδιαίτερης πολιτισμικής φυσιογνωμίας του αρτιούστατου ελληνικού έθνους-κράτους. Σταδιακά παρουσιάζεται η ανάγκη, η αναπαράσταση του έθνους να προχωρήσει σε βαθύτερο επίπεδο κοινωνικής και ψυχολογικής διείσδυσης και περίπου στα 1900 ο όρος αποκτά αρνητική αξιολογική χροιά, προκειμένου να προσδιοριστεί αντιθετικά μια καινούργια πεζογραφία που ακόμα όμως δεν έχει ουσιαστικά εκδηλωθεί.¹¹ Γι' αυτό και το 1929 ο Γιώργος Θεοτοκάς στο περίφημο δοκίμιό του *Ελεύθερο Πνεύμα* μιλά για την ανατροπή του πεζογραφικού παρελθόντος και όχι για τη θετική συμβολή της γενιάς του:

Τι συμβολή προσφέρει η ελληνική ηθογραφία στη μελέτη του Ανθρώπου;
Τι συμβολή στην εξερεύνηση του μυστηρίου της ζωής; Τι συγκινήσεις προ-

κριτικής του μεσοπολέμου», περ. *Γράμματα και Τέχνες*, τχ. 70 (Ιανουάριος-Μάρτιος 1994), σ. 36-39· Αλέξης Ζήρας, «Ηθογραφίας εγκώμιον ή ηθογραφίας καταδίκη; Ιστορικά ενός αμφιλεγόμενου είδους και ενός πολυπαθούς όρου», *Νέα Εστία*, τχ. 1730 (Ιανουάριος 2001), σ. 89-102.

⁷ Παντελής Βουτουρής, *Ως εις Καθρέπτην ... Προτάσεις και υποθέσεις για την ελληνική πεζογραφία του 19ου αιώνα*, Νεφέλη, Αθήνα 1995, σ. 247-262.

⁸ Σοφία Ντενίση, «Η ηθογραφία στην ελληνική τέχνη και λογοτεχνία. Δρόμοι τεμνόμενοι», στο Ζ. Ι. Σιαφλέκης - Ερασμία-Λουίζα Σταυροπούλου, *Τριαντάφυλλα και Γιασεμιά. Τιμητικός τόμος για την Ελένη Πολίτου-Μαρμαρινού*, Gutenberg, Αθήνα 2012, σ. 443-472· Βίκυ Πάτσιου, «Το ηθογραφικό τοπίο στη λογοτεχνία και τη ζωγραφική: Γεώργιος Δροσίνης, Άγγελος Γιαλλινάς», στο Ευριπίδης Γαραντούδης - Βίκυ Πάτσιου - Ουρανία Πολυκανδριώτη (επιμ.), *Η ποιητική του τοπίου. Πρακτικά του Ε' Συνεδρίου της ΕΕΓΣΓ σε συνεργασία με τον Τομέα Νεοελληνικών Ερευνών - ΠΕ/ΕΙΕ*, τόμ. Α', Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών/Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών - Ελληνική Εταιρεία Γενικής και Συγκριτικής Γραμματολογίας, Αθήνα 2019, σ. 244-261.

⁹ Σοφία Ντενίση, «Τα αυτοτελώς εκδεδομένα μυθοπλαστικά πεζογραφήματα της δεκαετίας του 1880 και ο μύθος (;) της ηθογραφίας», στο Ναταλία Δεληγιαννάκη (επιμ.), *Νεοελληνική Λογοτεχνία και Κριτική από τον Διαφωτισμό έως σήμερα. Πρακτικά ΙΓ' Διεθνούς Επιστημονικής Συνάντησης. Μνήμη Παν. Μουλλά*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης - Σκόλης - Κουλεδάκης, Αθήνα 2014, σ. 519-528.

¹⁰ Δημήτρης Τζιόβας, «Περι-γράφοντας το έθνος: μια επανεξέταση της ηθογραφίας», στο *Η πολιτισμική ποιητική της ελληνικής πεζογραφίας. Από την ερμηγεία στην ηθική*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2017, σ. 160.

¹¹ *Ό.π.*, σ. 118-130.

σφέρει στη ψυχή μας; Τίποτα, απολύτως τίποτα. [...] Για τούτο η πρώτη μας δουλειά είναι να ανατρέψουμε τα καθιερωμένα όρια και τις καθιερωμένες αξίες. Φαινόμεστε αδιάλλαχτοι κ' ίσως αγάριστοι προς τους παλαιότερους συγγραφείς μας για το καλό της γενεάς μας, γιατί τα δικαιώματα της νιότης προηγούνται. Πρέπει με κάθε θυσία να αποκτήσουν οι νέοι πλατείς ορίζοντες και να αναπνεύσουν καθαρό αέρα.¹²

Υπό το συγκεκριμένο πρίσμα, η ηθογραφία αναγνωρίζεται ως η λογοτεχνική έκφραση του ίδιου νεωτερικού –για το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα– κλίματος που οικοδομεί την εθνική ταυτότητα και στοιχειοθετείται από την ιστοριογραφική γραμμή των Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου και Σπυρίδωνα Ζαμπέλιου, τις λαογραφικές έρευνες με οδηγό τον Νικόλαο Γ. Πολίτη και το ιδεολόγημα της Μεγάλης Ιδέας.¹³ Αντίστοιχες κατευθύνσεις αποτελούν τους άξονες της ηθογραφίας, όπως αποτυπώνονται στον διαγωνισμό διηγήματος του 1883 από το περιοδικό *Εστία*: «υπόθεσις ελληνική», «περιγραφή σκηνών του βίου του ελληνικού λαού», «εξιστόρησις επεισοδίου τινός της ελληνικής ιστορίας».¹⁴ Η ηθογραφία, πρωτοστατώντας σε ένα ευρύτερο πρόγραμμα «εκλαογραφισμού της λογοτεχνίας»,¹⁵ υλοποιεί το πάγιο αίτημα για εθνική πεζογραφία. Η επαρχία και οι επαρχιακές κοινωνίες ταυτίζονται με την ελληνική ιδιομορφία της εποχής και προβάλλουν τον εθνικό χαρακτήρα του ελληνισμού έναντι της πρωτεύουσας, που μεταμορφώνεται σε χαρικατούρα των δυτικών προτύπων.¹⁶ Πιθανώς, η ηθογραφία εμφανίζεται ως η αντιπρόταση των κύκλων της διανόησης απέναντι στο μεταφρασμένο και στο

¹² Γιώργος Θεοδοσιάς, *Ελεύθερο Πνεύμα*, επιμέλεια Κ. Θ. Δημαράς, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 1998, σ. 44, 56.

¹³ Έλλη Σκοπετέα, *Το «πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Πολύτυπο, Αθήνα 1988, σ. 175-189, 251-360· Αλέξης Πολίτης, *Ρομαντικά Χρόνια. Ιδεολογίες και Νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830-1880. Τρίτη έκδοση με διορθώσεις, συμπληρώσεις και ευρετήριο*, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού - Μνήμων, Αθήνα 2003, σ. 30-73· Άννα Τζούμα, *Εκατό χρόνια νοσταλγίας. Το αυτοβιογραφικό αφήγημα Έθνος*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2007, σ. 108, 110-111, 121-128· Roderick Beaton, «Ηθογραφία και λαογραφία στην ελληνική πεζογραφία του 19ου αιώνα», στο *Η ιδέα του έθνους στην ελληνική λογοτεχνία. Από το Βυζάντιο στη σύγχρονη Ελλάδα*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2015, σ. 290-295.

¹⁴ Γιάννης Παπακώστας, *Το περιοδικό Εστία και το διήγημα*, Εκπαιδευτήρια Κωστήα-Γεϊτονα, Αθήνα 1982, σ. 80, 180.

¹⁵ Άλκη Κυριακίδου-Νέστορος, *Η θεωρία της ελληνικής Λαογραφίας. Κριτική ανάλυση*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας - Ίδρυτης: Σχολή Μωραΐτη, Αθήνα 1978, σ. 84.

¹⁶ Λάμπρος Βαρελάς, «Αστικό και επαρχιακό τοπίο στην ελληνική ηθογραφία: από την αμφιταλάντευση στην επικράτηση του επαρχιακού», στο *Ευριπίδης Γαραντούδης - Βίκυ Πάτσιου - Ουρανία Πολυκανδριώτη* (επιμ.), *Η ποιητική του τοπίου...*, ό.π., σ. 216-218.

«πρωτότυπο» λαϊκό μυθιστόρημα του 19ου αιώνα, που, αν και προσελκύει έναν ικανοποιητικό αριθμό αναγνωστών, φαίνεται να απαξιώνεται σε απόλυτο βαθμό από τους λόγιους.¹⁷ Οι πνευματικοί άνθρωποι εκείνης της περιόδου έχουν επίγνωση ότι το ηθογραφικό διήγημα έρχεται να αποτραβήξει την ελληνική πεζογραφία από τις διασκεδαστικές προθέσεις της παραλογοτεχνίας και να την τοποθετήσει στον χώρο της υψηλής ή έστω αποδεκτής λογοτεχνίας.

Διαχρονικό θύμα των αξιολογικών συνδηλώσεων της ηθογραφίας είναι η πεζογραφία του Κώστα Κρυστάλλη, η οποία, ακολουθώντας τον γενικό προσανατολισμό της γενιάς του 1880 προς έναν μικρό ελληνικό τόπο εντός ή εκτός του βασιλείου,¹⁸ εδράζεται στην απεικόνιση της ηπειρωτικής εντοπιότητας. Η κριτική της Ελένης Ουράνη-Άλκη Θρύλου (1932), γεμάτη από άδικες και σκληρές εκφράσεις για την προσωπική ζωή και την τέχνη του Κρυστάλλη, καταδικάζει τον λογοτέχνη στην ανυποληψία: «Ηθογράφος κ' ελλαδικός από τους πιο τυπικούς. Απόλυτα ηθογράφος κ' ελλαδικός».¹⁹ Ωστόσο στον ύστερο 19ο αιώνα, που η λογοτεχνική σκηνή κατακλύζεται από σωρεία αμφίβολων μεταφράσεων ξένων μυθιστορημάτων, το κατεξοχήν ζητούμενο είναι όσα αποδοκιμάζονται με το επίθετο «ελλαδικός», με άλλα λόγια μια πεζογραφία που θα συμπορεύεται με τα ευρωπαϊκά ρεύματα, αλλά ταυτόχρονα θα αναδεικνύει σθεναρά την τότε ελληνική κοινωνική πραγματικότητα. Δυστυχώς, η περίπτωση του Κρυστάλλη δεν αναφηλαφείται μεθοδικά²⁰ και δεν ερμηνεύεται με την οπτική της σύγχρονης λογοτεχνικής θεωρίας από μεταγενέστερες φιλολογικές μελέτες, όπως συμβαίνει λόγω χάριν με τους Βιζυηνό, Παπαδιαμάντη, Καρκαβίτσα και άλλους διηγηματογράφους του 1880.

Εντούτοις, ακόμα και η Ουράνη-Θρύλος παραδέχεται ότι στα χρόνια του έχει

¹⁷ Αλέξης Πολίτης, «Αναζητώντας ορισμένους σταθμούς στην εξέλιξη της πεζογραφίας του 19ου αιώνα», *Νέα Εστία*, τχ. 1777 (Απρίλιος 2005), σ. 561-568· Παν. Μουλλάς, *Ο χώρος του εφημερου. Στοιχεία για την παραλογοτεχνία του 19ου αιώνα*, Σοκόλης, Αθήνα 2007, σ. 203-211.

¹⁸ Peter Mackridge, «The Textualization of Place in Greek Fiction, 1883-1903», περ. *Journal of Mediterranean Studies*, τόμ. 2:2 (1992), σ. 148-168· Γεωργία Πατερίδου, «Για νάρθη σ' άλλη ξευτεία». *Αφηγήσεις του τόπου στην πεζογραφία της γενιάς του 1880*, Orportuna, Πάτρα 2012, σ. 18-23.

¹⁹ Άλκης Θρύλος, «Έλληνες Διηγηματογράφοι. Κώστας Κρυστάλλης 1864-1894», *Νέα Εστία*, τχ. 122 (15 Ιανουαρίου 1932), σ. 64. Για την εν λόγω κριτική βλ. και Γερασιμία Μελισσαράτου, «Οι κοινοί τόποι της εντοπιότητας», στο Ευάγγελος Γρ. Αυδίκος (επιμ.), *Κώστας Κρυστάλλης. Το έργο του, στο τέλος της εκατονταετίας από το θάνατό του*, Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου, Δήμος Πρέβεζας, Πρέβεζα 1994, σ. 143-146.

²⁰ Βλ. και Ευάγγελος Αυδίκος, «Η ουρανογείτων ταξιδιωτική πεζογραφία του Κώστα Κρυστάλλη», στο Ευάγγελος Αυδίκος (επιμ.), *Κώστας Κρυστάλλης. Η επιστροφή. 150 χρόνια από τη γέννησή του (1868-2018)*, Ηπειρωτικές Εκδόσεις «Πέτρα», Αθήνα 2018, σ. 205-220.

γνωρίσει την καταξίωση.²¹ Μπορεί η σύγχυση που δημιουργεί η αποδόμηση της ηθογραφίας να έχει καταστήσει τα διηγήματά του όχι πολύ του γούστου μας, οι συγκαρινοί του όμως δεν συμφωνούν μαζί μας. Το 1912 ο Κωσταντίνος Χατζόπουλος επιβεβαιώνει τον «θαυμασμό που κινήσανε τα πεζογραφήματα αυτά όταν πρωτοφανήκανε».²² Ενδεικτικά σημειώνω ότι:

α) Το 1894 ο Γρηγόριος Ξενόπουλος χαρακτηρίζει τη συλλογή του Κρυστάλλη *Πεζογραφήματα* «αριστούργημα» –αμέσως μετά την κυκλοφορία της– και θαυμάζει προπάντων τα στοιχεία της που συγχροτούν ένα αυθεντικό πεζογραφικό παράδειγμα για τη διαμόρφωση «εθνικής φιλολογίας»: την περιγραφή της ελληνικής φύσης και ψυχής και την ενσωμάτωση της εθνικής παράδοσης. Μάλιστα, συγκρίνοντας τα διηγήματά του με ομόλογα κείμενα επιφανών εκπροσώπων της γενιάς του 1880 που ανιχνεύουν το εθνικό όραμα μέσα σε ένα τοπικό πλαίσιο, έχει την πεποίθηση ότι ο Κρυστάλλης είναι πιο δεξιότεχνης και προσάπτει στους υπόλοιπους ροπή «εις την ηθογραφίαν», δηλαδή φανερά σκηνοθετημένη και επίπλαστη απόδοση του τοπικού χρώματος:

[...] Η περιγραφή, η αριστοτεχνική της ελληνικής φύσεως και της ελληνικής ψυχής, η υπόμνησις των εθνικών παραδόσεων, η εκμετάλλευσις, εκ του ανεκμεταλλεύτου εκείνου εδάφους, επί του οποίου θ' ανθίστη ο λειμών της εθνικής φιλολογίας, όπου ολίγα τόρα μόνον θάλλουν ανθύλλια, όλα αυτά φυσικά, απροσποίητα, ανεπιτήδευτα, γνήσια – ιδού το μυστήριον της τόσης εντυπώσεως. [...]

Την εντύπωσιν αυτήν δεν μ' έκαμαν να δοκιμάσω τόσω ζωηράν έως τόρα άλλων συγγραφέων μας τα πεζά έργα – έργα ομοίας φύσεως, εθνικής εμπνεύσεως και τοπικής χροιάς, του Παπαδιαμάντη, π.χ. του Μωραϊτίδη, του Επαχτίτη και αυτού ακόμη του Καρκαβίτσα. Ο Κρυστάλλης μού φαίνεται γνόστης και τεχνίτης απ' όλους μεγαλύτερος. Των άλλων η αδυναμία προδίδεται συχνά από μίαν επιτήδευσιν, από κάτι τι το εξεζητημένον, το σωβινιστικόν, θυσιάζον την τέχνην εις την ηθογραφίαν.²³

β) Πάλι το 1894, λίγες μέρες μετά τον Ξενόπουλο, ο δημοσιογράφος, πεζογράφος, θεατρικός συγγραφέας και ζωγράφος Γεράσιμος Βώκος, που ήδη έχει εκδώσει το «πρωτότυπον πολιτικο-κοινωνικόν μυθιστόρημα» *Ο Κύριος Πρόεδρος* (1893),²⁴

²¹ Άλκης Θρόλος, «Έλληνες Διηγηματογράφοι. Κώστας Κρυστάλλης 1864-1894. Β'», *Νέα Εστία*, τχ. 123 (1 Φεβρουαρίου 1932), σ. 125.

²² Κωσταντίνος Χατζόπουλος, «Κώστας Κρυστάλλης», περ. *Νέα Ζωή* [Αλεξάνδρεια] VII: 10-11 (1912), σ. 439 και στο Ευάγγελος Αυδίκος (επιμ.), *Κώστας Κρυστάλλης. Η επιστροφή...*, ό.π., σ. 164.

²³ Γρηγόριος Ξενόπουλος, «Πεζογραφήματα», εφ. *Το Άστυ* (30 Ιανουαρίου 1894), σ. 2 και στο Ευάγγελος Αυδίκος (επιμ.), *Κώστας Κρυστάλλης. Η επιστροφή...*, ό.π., σ. 189.

²⁴ Γεράσιμος Βώκος, *Ο Κύριος Πρόεδρος. Πρωτότυπον πολιτικο-κοινωνικόν μυθιστόρημα*,

σε κριτικό του σημείωμα στην εφημερίδα *Ακρόπολις* του Βλάση Γαβριηλίδη εκθειάζει τη γραφή του «διηγηματογράφου-τσέλιγκα» Κρυστάλλη. Ο Βώκος κρίνει ότι η αποτύπωση ανθρώπινων χαρακτήρων και η εξέταση της ψυχосύνθεσής τους μορφοποιούν το «αρτίως φιλολογικόν είδος»/ηθογραφία, στο οποίο εισέρχεται «ως αληθής καλλιτέχνης» ο Κρυστάλλης. Παρά τις ενστάσεις του για την ιδιωματική γλώσσα των *Πεζογραφημάτων*, όπου επικαλείται τον Ζολά (Émile Zola) ως παράδειγμα μη προσχώρησης στον ιδιωματικό λόγο, πιστεύει ένθερμα πως το συγγραφικό ταλέντο του νεαρού Ηπειρώτη είναι «από γρανίτην». Τον επαινεί ανυπόκριτα για την ορμέμφυτη εφαρμογή του ρεαλιστικού/νατουραλιστικού μαθήματος «ως εν φωνογράφω» (η νύξη στον Ζολά δεν είναι καθόλου τυχαία) στη λεκτική αναπαράσταση της ηπειρώτικης υπαίθρου και των ορεσίβιων ανθρώπων της («όλα ζωντανά εν νοητή υπάρξει»). Φυσικά, εγχωμιάζονται ο «ελληνικώτατος» τρόπος ζωής και οι «πατριωτικώτατοι ιδέαι» των δρώντων προσώπων. Επειδή η κριτική είναι αβιβλιογράφητη,²⁵ παραθέτω το μεγαλύτερο μέρος της:

Ως προς τον Κρυστάλλον τον ποιητήν-τσοπάνον και διηγηματογράφον-τσέλιγκα, ή τον τσέλιγκα-ποιητήν και τσοπάνον-διηγηματογράφον, ούτος έρχεται εις το σοβαρώτερον είδος, εις το αρτίως φιλολογικόν, εις την τόσω δυσχερή τέχνην του απεικονίζειν τον βίον τάξεων ανθρώπων, αναπαριστάν τας ιδέας των και ζωγραφίζειν την ψυχήν των. Και ο κ. Κρυστάλλης είνε από τους ολίγους, που ξέρουν να τα βγάξουν πέρα. Ηπειρώτης γνήσιος μας παρουσιάζει κάθε τόσω γνησιώτατον τον λαόν του και εις τα θαυμάσιά του ποιήματα και εις τα πεζογραφήματά του. Διαφέρει το ζήτημα, ποίας γλώσσης κάμνει χρήσιν εις τα δεύτερα και αν, όταν τον διαβάζης, σου έρχεται να πιστεύσης, ότι αποκλειστικώς απευθύνεται εις κατοίκους άλλου βασιλείου. [...] Είνε το ίδιον ως όταν ο Ζολά γράφη χωριάτικας σκηνάς και ηθογραφίας να γράφη χωριάτικα, οτέ μεν σαν μαρσεγιέζος αχθοφόρος, άλλοτε δε ως βρεττανός ψαράς και πότε ως νορμανδός βοοκάπηλος. [...]

Αλλά περί τούτων ες άλλοτε. Το φόντο του Κρυστάλλη, η συγγραφική του δεινότης είνε από γρανίτην. Την τέχνην του αναπαριστάν τα πράγματα εκ

Καταστήματα «Ακροπόλεως» Β. Γαβριηλίδου, Εν Αθήναις 1893. Για τη βιοεργογραφία του Βώκου βλ. Lia Yoka, *Καλλιτέχνης (The Artist, 1910-1912, 1914), a modern Greek art journal. Sincerity as an aspect of the culture of intellectuals*, Διδακτορική Διατριβή, University of East Anglia - School of World Art Studies and Museology, Νόριτς 2000, σ. 15-18· Παν. Μουλλάς, «Προλεγόμενα», στο Γεράσιμος Βώκος, *Ο Κύριος Πρόεδρος. Πρωτότυπον πολιτικο-κοινωνικόν μυθιστόρημα*, φιλογ. επιμ. Παν. Μουλλάς, Σοκόλης, Αθήνα 2004, σ. ιστ'-κα'.

²⁵ Ευχαριστώ θερμότατα και από εδώ τον Αναπληρωτή Καθηγητή Λάμπρο Βαρελά για την επισήμανση της κριτικής του Βώκου, τις βιβλιογραφικές υποδείξεις του, τα καίρια σχόλιά του και γενικότερα την ανεκτίμητη βοήθειά του στη μελέτη μου.

του φυσικού έχει από ενστίκτου· υπό τον δρόμον της γραφίδος του ξεφεύγουν βουνά και λαγκάδια και στάναις και πρόβατα, όλα ζωντανά εν νοητή υπάρξει, που και το άρωμα ακόμη των θυμαριών να διασώζεται και το λεπτότερον ξεφώνημα του πουλιού ναπηχή ως εν φωνογράφω. Και οι αδροί ηπειρωτικοί τύποι, τους οποίους μάς διαγράφει, είνε ολοζώντανοι. Ο ελληνικώτατος δε τρόπος του ζην και αι πατριωτικώταται ιδέαι των ανθρώπων αυτών βγαίνουν πισταί, γνήσιαι με την αιώνιον της τέχνης σφραγίδα του επιτοπισμού και του περιβάλλοντος.

Τέτοιο είνε το βιβλίον του Κρυστάλλη. Ο χώρος δεν μου επιτρέπει να δώσω λεπτομερή ανάλυσιν των περιεχομένων ως επεδύμουν. Αλλά με όλην μου την καρδιά συνιστώ αυτό εις πάντα, που θέλει να ιδή το ηπειρωτικόν στοιχείον υπό την αίγλην της διανοίας συγγραφέως, όστις ξέρει να παριστά ως αληθής καλλιτέχνης τα πράγματα και να εξιδανικεύη το θέμα του.²⁶

γ) Το 1896 ο Κρυστάλλης και το διήγημά του «Η δασκάλα» συμπεριλαμβάνεται, μαζί με άλλους τριάντα τρεις συγγραφείς, στην ανθολογία *Ελληνικά Διηγήματα* του εκδότη Γεωργίου Κασδώνη.²⁷ Είναι η πρώτη ανθολογία που φιλοδοξεί να καθιερώσει τον λογοτεχνικό κανόνα των νέων διηγηματογράφων του 1880, «την γενομένην εργασίαν» των οποίων – σύμφωνα με τον ανθολόγο– «εν τω είδει τούτω δυνάμεθα να επιδειξωμεν σήμερα μετὰ θάρρους, μη προούμενοι ουδέ προς την σύγκρισιν μετ' άλλων ευρωπαϊκών φιλολογιών».²⁸

δ) Το 1899 ο Εμμανουήλ Ροΐδης, στον πρόλογο της συλλογής διηγημάτων *Σκηναί της ερήμου. Ήθη Βεδουίνων* του Κωνσταντίνου Μεταξά Βοσπορίτη, ενός κειμένου που κατέχει κομβική θέση στην προσπάθεια αμφισβήτησης της ηθογραφίας και προκαλεί την αντίδραση των Κωστή Παλαμά και Γιάννη Ψυχάρη,²⁹ κατονομάζει τον Κρυστάλλη ανάμεσα στους συγχρόνους του διηγηματογράφους με πρωτότυπο έργο. Νομίζω πως έχει βαρύνουσα αξία ότι ο αρνητής της ηθογρα-

²⁶ Γ[εράσιμος] Β[όκος], «Δύο βιβλία. *Αττικά Ημέραι* υπό Χ. Αννίου. *Πεζογραφήματα* υπό Κώστα Κρυστάλλη», εφ. *Ακρόπολις*, 18 Φεβρουαρίου 1894, σ. 2. Δεν καταχωρίζεται στο Γ. Κ. Κατσίμπαλης, *Κώστας Κρυστάλλης. Κρίσεις και πληροφορίες. Βιβλιογραφία, Τυπογραφείο «Εστία», Αθήνα 1935*, ούτε σε νεότερα δημοσιεύματα.

²⁷ *Ελληνικά Διηγήματα μετὰ των εικόνων των συγγραφέων*, εκδότης Γεώργιος Κασδώνης, Βιβλιπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 1896, σ. 456-467.

²⁸ *Ο.π.*, σ. δ'.

²⁹ Dimitrios Tziouvas, *The nationism of the Demoticists and its impact on their literary theory (1888-1930). An analysis based on their literary criticism and essays*, A. M. Hakkert, Άμστερνταμ 1986, σ. 193-207· ο ίδιος, *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνιζότητας στο μεσοπόλεμο*, Οδυσσεάς, Αθήνα 1989, σ. 90-91 - σημ. 44· Βενετία Αποστολίδου, *Ο Κωστής Παλαμάς ιστορικός της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1992, σ. 256-257.

φίας Ροΐδης κατατάσσει τον Κρυστάλλη μεταξύ έξι αξιόλογων –κατά την άποψή του– συγγραφέων του καιρού του:

Τα έργα των σημερινών μας διηγηματογράφων, τα κάλλιστα τουλάχιστον τούτων και τα μόνα δυνάμενα να έχωσιν ευλόγους αξιώσεις πρωτοτυπίας, τα του κ. Καρκαβίτσα, του μακαρίτου Κρυστάλλη, του Παπαδιαμάντη, Μωραϊτίδη, Χατζοπούλου, Χρηστοβασίλη και των άλλων, πρέπει να ομολογήσωμεν ότι είναι κατά την υπόθεσιν κάπως μονότονα, ασχολούμενα αποκλειστικώς εις την απεικόνισιν του βίου και των εθίμων μόνον των αγροτών, των ποιμένων, των ορεσιβίων και των θαλασσινών Ελλήνων.³⁰

ε) Το 1900 ο Γιάννης Ψυχάρης, στην επίκρισή του για τον πρόλογο του Ροΐδη στη συλλογή του Κωνσταντίνου Μεταξά Βοσπορίτη, υποδεικνύει την πρωτοπορία του Κρυστάλλη:

[...] ο δύστυχος εκείνος, το παιδί το ταλαίπωρο, που λίγα χρόνια έζησε κι ωστόσο άνοιξε δρόμο και πρώτος ένοιωσε, και πρώτος μάς είπε την ομορφιά του χωριού και της στάνης [...].³¹

Με γνώμονα τις προαναφερόμενες διαπιστώσεις για την καταλυτική σημασία της ηθογραφίας στη σύσταση εθνικής πεζογραφίας και για τη θερμή υποδοχή του λογοτέχνη στη δεκαετία του 1890, θα επιχειρήσω να σχολιάσω την προοπτική επανεκτίμησης του πεζογράφου Κρυστάλλη μέσα από το παράδειγμα της δομής ενός αφηγήματος. Μέχρι στιγμής η βιβλιογραφία εντοπίζει τα εξής δεδομένα ηθογραφικής εξέλιξης ή ανανέωσης στον Κρυστάλλη: α. Ο αφηγητής του εγκολπώνεται την ιδιωματική δημοτική γλώσσα και όχι μόνο οι λαϊκοί του μυθοπλαστικοί χαρακτήρες.³² β. Ο αφηγηματικός του χώρος δεν ταυτίζεται αποκλειστικά με την ύπαιθρο των ποιμένων, τα βουνά και τις στάνες, αλλά μερικώς επεκτείνεται και στο πολυδιάστατο άστυ, στην πόλη των Ιωαννίνων των ύστερων οθωμανικών χρόνων και στον πληθυσμό της.³³ γ. Ορισμένες αφη-

³⁰ Εμμανουήλ Ροΐδης, *Άπαντα. Πέμπτος Τόμος 1894-1904*, φιλολ. επιμ. Άλκης Αγγέλου, Ερμής, Αθήνα 1978, σ. 287.

³¹ Γιάννης Ψυχάρης, «Ένας πρόλογος του Ροΐδη», εφ. *Το Άστυ*, 6 Μαρτίου 1900, σ. 2 και ο ίδιος, *Ρόδα και Μήλα*, τόμ. Β', Βιβλιοπωλείο (sic) της «Εστίας», Αθήνα 1903, σ. 244.

³² Για την «ηθογραφία της δημοτικής» και τη δημοτική γλώσσα στα πεζά του Κρυστάλλη βλ. Κώστας Στεργιόπουλος, *Περιδιαβάζοντας Β' Στο χώρο της παλιάς πεζογραφίας μας*, Κέδρος, Αθήνα 1986, σ. 110, 119· Γιώργος Αράγης, «Κώστας Κρυστάλλης», στο *Η παλαιότερη πεζογραφία μας. Από τις αρχές της ως τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο. Τόμος Η' 1880-1900*, Σοκόλης, Αθήνα 1997, σ. 255-256.

³³ Γιώργος Αράγης, «Κώστας Κρυστάλλης», ό.π., σ. 257-258· Αθανάσιος Ν. Γκότσος, «Τα Γιάννινα στο έργο του Κώστα Κρυστάλλη», περ. *Ηπειρωτικά Χρονικά*, τόμ. 33 (1998-1999), σ. 224-241.

γγραμματικές επιλογές του απομακρύνονται κατ' εξαίρεση από την ευθύγραμμη διήγηση και υιοθετούν τις τεχνικές άλλων ειδών, όπως στο «Σημειωματάρι του Γεροκαλαμενίου», που ενστερνίζεται το ύφος και τα γνωρίσματα της βυζαντινής χρονογραφίας.³⁴ Το αφηγηματικό τέχνασμα της διακειμενικής εκμετάλλευσης μεσαιωνικών και μεταβυζαντινών χρονικών και ενθυμήσεων μεταχειρίζονται αργότερα και οι μεταπολεμικοί πεζογράφοι Δημήτρης Χατζής, Στέφανος Σταμάτης, Χριστόφορος Μηλιώνης, Φρίξος Τζιόβας και Γιάννης Δάλλας, σε κείμενα που ομοιοτρόπως συνομιλούν με την ηπειρώτικη εντοπιότητα.³⁵ δ. Ο συνδυασμός ποιητικής πρόσληψης του πραγματικού κόσμου και δυναμικής ανάπλασης της φύσης στρέφουν το έργο του προς έναν ιδιότυπο λυρικό ρεαλισμό.³⁶

Το παράδειγμά μου συνδέεται με το παραγκωνισμένο από την κριτική πεζογράφημα «Το πανηγύρι της Καστρίτσας». Δημοσιεύεται αρχικά τον Οκτώβριο του 1892 σε τρεις συνέχειες στην εφημερίδα *Φωνή της Ηπείρου* του Γεωργίου Γάγαρη,³⁷ στη σύνταξη της οποίας συνεργάζεται ενεργά ο Κρυστάλλης,³⁸ και φαινομενικά συνιστά έναν συμφυρμό από περιγραφές εξοχικών τοπίων, παραπομπές στην τοπική ιστορία και λαογραφικές παρατηρήσεις. Γι' αυτό θεωρείται και αντιπροσωπευτικό δείγμα της ειδυλλιακής αγροτικής ηθογραφίας, που έχει ως κεντρικά χαρακτηριστικά το λαογραφικό υπόστρωμα, την εξύμνηση των φυσικών αξιών και την εξιδανίκευση της ζωής του χωριού.³⁹ Πάντως, το «Πανηγύρι της

³⁴ Δημήτρης Κόκορης, «Ένα πεζογράφημα του Κρυστάλλη: "Το σημειωματάρι του Γεροκαλαμενίου". Πέραν της ειδυλλιακής ηθογραφίας», στο Ευάγγελος Γρ. Αυδίκος (επιμ.), *Κώστας Κρυστάλλης. Το έργο του, στο τέλος της εκατονταετίας από το θάνατό του*, ό.π., σ. 131-138.

³⁵ Θανάσης Β. Κούγκουλος, *Η Ηπειρος ως λογοτεχνικός μύθος στη μεταπολεμική πεζογραφία*, Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων - Φιλοσοφική Σχολή - Τμήμα Φιλολογίας - Τομέας Μεσαιωνικής και Νέας Ελληνικής Φιλολογίας, Ιωάννινα 2012, σ. 346-355.

³⁶ Στυλιανή Παντελιά, «Ο Κώστας Κρυστάλλης ως "ποιητής πεζογράφος"». Μια διευκρίνιση του κριτικού όρου», στο Ευάγγελος Γρ. Αυδίκος (επιμ.), *Κώστας Κρυστάλλης. Το έργο του, στο τέλος της εκατονταετίας από το θάνατό του*, ό.π., σ. 159-169· Βαγγέλης Χατζηβασιλείου, «Ο Κώστας Κρυστάλλης χωρίς τα γυαλιά της λαογραφίας και της ηθογραφίας», στο Ευάγγελος Αυδίκος (επιμ.), *Κώστας Κρυστάλλης. Η επιστροφή...*, ό.π., σ. 193-198.

³⁷ Κώστας Κρυστάλλης, «Ηπειρωτικά! Αναμνήσεις. Το πανηγύρι της Καστρίτσας», εφ. *Φωνή της Ηπείρου*, 2 Οκτωβρίου 1892, σ. 3-4· 9 Οκτωβρίου 1892, σ. 3-4· 16 Οκτωβρίου 1892, σ. 4· ο ίδιος, *Πεζογραφήματα*, Τυπογραφείο της «Εστίας», Αθήνα 1894, σ. 62-75· ο ίδιος, *Άπαντα. Ποιήματα - Πεζογραφήματα - Δοκασιακά - Ιστορικά - Γράμματα*, πρόλ. - εισαγ. - επιμ. Γ. Βαλέτας, Εκδοτικός Οίκος «Βιβλιοαθηναϊκή» Περιελή Σύψα, Αθήνα γ.χ. [ανατύπωση σε έναν τόμο της έκδοσης του 1959], σ. 294-302.

³⁸ Γ[εώργιος] Γ[άγαρης], «Κώστας Κρυστάλλης», εφ. *Φωνή της Ηπείρου*, 29 Απριλίου 1894, σ. 1: «Ότε ανηγγέλθη η έκδοσις της "Φωνής της Ηπείρου" ο Κρυστάλλης πρώτος εμεθύσθη εκ του ονόματος της πατρίδος και υπήρξε μέχρι της χθες ο πολυτιμώτερος αυτής συνεργάτης».

³⁹ Παντελής Βουτουρής, *Ως εις Καθρέπτην...* ό.π., σ. 261· Μαρίτα Παπαρούση, «Φύση /

Καστρίτσας» γράφεται στον απόηχο της αποτυχημένης –για τις ισχυρές προσδοκίες των Ηπειρωτών– διεύρυνσης των συνόρων του 1881, εφόσον τα Ιωάννινα παραμένουν έξω από τον εθνικό κορμό.⁴⁰ Η όποια ανάλυση του πεζογραφήματος οφείλει να λάβει υπόψη της τον ιστορικό παράγοντα. Καθώς εκδίδεται σε αθηναϊκή εφημερίδα ηπειρώτικου ενδιαφέροντος, αποσκοπεί με λογοτεχνικούς όρους να υπενθυμίσει στο ελλαδικό κοινό την ελληνικότητα της περιφέρειας των Ιωαννίνων υποστηρίζοντας στο εσωτερικό ό,τι επιδιώκει στο εξωτερικό το γαλλόφωνο *Υπόμνημα για την πόλη των Ιωαννίνων (Mémoire sur la ville de Janina)* του Γιαννιώτη Κωνσταντίνου Αραβαντινού, που διακινεί ο υπουργός Θεόδωρος Δηλιγιάννης στο Συνέδριο του Βερολίνου το 1878.⁴¹ Η αναδρομή στο ελληνικό ιστορικό παρελθόν, η ξεκάθαρη υπεροχή του ελληνισμού στην πληθυσμιακή σύνθεση της περιοχής και η επικράτηση της ελληνικής γλώσσας είναι κοινές παράμετροι στο διπλωματικό υπόμνημα του Αραβαντινού και στο πεζογράφημα του Κρυστάλλη.

Πριν πέντε χρόνια, τον Ιούλιο του 1887, ο –μετέπειτα φίλος του Κρυστάλλη– Μιχαήλ Μητσάκης ως ανταποκριτής της εφημερίδας *Ακρόπολις* αισθάνεται σε ταξιδιωτικό οδοιπορικό του παρόμοιο ζήλο για να διατυμπανίσει στους Αθηναίους αναγνώστες την ελληνική συνείδηση των «δούλων» κατοίκων των Ιωαννίνων:

Εν πεποιθήσει σάς λέγω ότι οι Έλληνες αυτοί είνε καλλίτεροι από σας. Η γλώσσα, την οποίαν ομιλούν, είνε καθαρωτέρα, παρά τοις χωρικοίς μάλιστα. Το πνεύμα και αι αρχαί αυτών στηρίζονται επί βάσεων εδραιωτέρων και ισχυροτέρων. [...] Ελλάδα λέγουν και κολλούν τα χείλη των. Προς αυτήν αποβλέπουν πάντοτε και πάντοτε την ενθυμούνται, ενώ ημείς τους συλλογίζομεθα μόνον σάκας μας εκτινάξη του ληθάργου ο ηλεκτρικός σπινθήρ κανενός βουλγαρικού πραξικοπήματος.⁴²

Ακόμη, το 1892, έτος της πρώτης δημοσίευσης του «Πανηγυριού της Καστρίτσας», οι ρουμανίζοντες στην Ήπειρο αξιώνουν την ίδρυση βλαχόφωνων ρουμανικών επισκοπών στα Ιωάννινα και στο Μέτσοβο και ρουμανικού προξενείου στα Ιωάν-

Πολιτισμός: μοντέλα ζωής και πρότυπα κοινωνικής συμπεριφοράς στην Ηθιογραφία του 19ου αιώνα», στο *Σε αναζήτηση της σημασίας. Αφηρηματολογικές προσεγγίσεις σε πεζογραφικά κείμενα του 19ου και του 20ού αιώνα*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2005, σ. 155-169.

⁴⁰ Για το ιστορικό πλαίσιο βλ. Ελευθερία Ι. Νικολαΐδου, «Από την Απελευθέρωση της Ελλάδος ως το Συνέδριο του Βερολίνου», στο Μ. Β. Σακελλαρίου (επιμ.), *Ήπειρος, 4000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού*, Εκδοτική Αθηνών Α.Ε., Αθήνα 1997, σ. 292-293.

⁴¹ Ζαχαρίας Ν. Τσιρπανλής, «Άγνωστο υπόμνημα για την πόλη των Ιωαννίνων (1878)», *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο*, τόμ. Γ' (1981), σ. 13-26.

⁴² Μιχαήλ Μητσάκης, *Παρά τοις δούλοις. Τα Ιωάννινα*, φιλολ. επιμ. Γιάννης Παπακώστας, Πατάκης, Αθήνα 2004, σ. 51.

νινα, ενώ επιπλέον εκδιώκουν τους δασκάλους των ελληνικών από τα χωριά της Πίνδου.⁴³ Προφανώς, το αφήγημα του καταδικωμένου από τους φιλορουμανικούς κύκλους λογοτέχνη⁴⁴ μπορεί να διαβαστεί και ως απάντηση στην αυξημένη πίεση της ρουμανικής προπαγάνδας. Εξάλλου, την προηγούμενη μόλις χρονιά (3 Μαΐου 1891) η εφημερίδα *Εθνική φιλοξενεί* το καταγγελτικό ποίημά του «Η κατάρα», που «αφιερώνεται τοις εξ Ηπείρου οπαδοίς της ρωμουνικής προπαγάνδας»:

*Νάχετε την κατάρα της! Να μη σας φάει το χώμα
και να μη λειώσουνε ποτέ τα σάπια τα κορμιά σας·
κι ανήσυχο, νυχτόπλανο, το μαύρο φάντασμά σας
ύπνο ποτέ να μη χαρεί κι εκεί στον τάφο ακόμα!*⁴⁵

Το «Πανηγύρι της Καστρίτσας» απαρτίζεται από τέσσερις ενότητες και δεκατρείς ανισομεγέθεις παραγράφους, διεξάγεται στο μοναστήρι του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου και στον λόφο της Καστρίτσας, που βρίσκεται δίπλα στη λίμνη Παμβώτιδα αντίκρυ από την «πόλη του Γιαννίνου», και αφορμάται από το πανηγύρι του μοναστηριού στις 23 Σεπτεμβρίου, ημέρα της σύλληψης «τ' Αϊγιαννιού». Οι θεματικές συνιστώσες του αφηγήματος είναι: η περιγραφή της φύσης, ποικίλων τοποθεσιών (βουνό της Καστρίτσας, πανόραμα της λίμνης και της πόλης των Ιωαννίνων, γύρω όρη), κτισμάτων (μύλος Βεήπ Εφέντη, μοναστήρι, κελί του καλόγερου) και αρχαιολογικών καταλοίπων («χαλάσματα» αρχαίων αρχιτεκτονημάτων, τάφοι, θεμέλια, πύργοι), ο ιστορικός προσδιορισμός του χώρου («πολιτεία» «της χώρας των Μολοσσών»), οι τοπικές παραδόσεις και οι θρύλοι για τα ερείπια,⁴⁶ ο χορός και το τραγούδι των πανηγυριστών, η ενεστύσα ηπειρωτική ανθρωπογεωγραφία (απαρίθμηση των «λαών της Ηπείρου») και η εθνογραφική παρουσίαση της εορταστικής ανδρικής και γυναικείας ενδυμασίας των Ηπειρωτών⁴⁷ με την ευκαιρία της συγκέντρωσής τους στη μονή. Συνεπώς,

⁴³ Ελευθερία Ι. Νικολαΐδου, *Η ρουμανική προπαγάνδα στο Βιλαέτι Ιωαννίνων και στα βλαχόφωνα χωριά της Πίνδου*, τ. Α' (μέσα 19ου αι.-1900), Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα 1995, σ. 259-287.

⁴⁴ *Ο.π.*, σ. 203-204.

⁴⁵ Κώστας Κρυστάλλης, *Άπαντα. Ποιήματα - Πεζογραφήματα - Λογογραφικά - Ιστορικά - Γράμματα*, ό.π., σ. 220-221, 760-761.

⁴⁶ Τον τοπικό θρύλο για την άλωση της Καστρίτσας με το τέχνασμα των αναμμένων λαμπάδων στα κέρατα ενός κοπαδιού κριαριών, τον οποίο εγκιβωτίζει ο Κρυστάλλης στο κείμενό του, εξετάζει ο Κώστας Ρωμαίος, *Παραδόσεις του ελληνικού λαού, «Παπαδογιάννη»* Εκδοτικών Τυπογραφείων, Αθήνα 1978, σ. 88-96.

⁴⁷ Για την εθνογραφική μέθοδο του Κρυστάλλη βλ. Χρ. Χατζητάκη-Καψωμένου, «Ο Κ.

στην αφηγηματική αναπαράσταση του θρησκευτικού εορτασμού συμπλέκονται αβίαστα όλοι οι βασικοί πυλώνες της συγκρότησης του έθνους και της ηθογραφίας: εξεικόνιση τόπων και ανθρώπων, ιστοριογραφία-αρχαιολογία, λαογραφία.

Ο ομοδιηγητικός αφηγητής συμμετέχει ως προσκυνητής στο πανηγύρι («Φτάσαμ' εκεί νύχτα εμείς»)⁴⁸ και είναι αυτόπτης ή αυτόχοος μάρτυρας των διαδραματιζομένων («είδα τους καυμένους χωριάτες», «κλέφτικο όμως τραγούδι ουδ' ένα δεν άκουσα»)⁴⁹. Δρώντα πρόσωπα δεν υφίστανται, πλην του τόπου, που μετατρέπεται σε αδιαμφισβήτητο πρωταγωνιστή. Πρόκειται για μία αφήγηση όπου, κατά την τυπολογία της Μίκε Μπαλ (Mieke Bal), ο χώρος της δράσης γίνεται δρων τόπος (acting place), θεματοποιείται (thematized space) και η μυθοπλασία στρατεύεται στην υπηρεσία του.⁵⁰ Η υποτυπώδης έως ανύπαρκτη πλοκή υποτάσσεται στο ιδεολογικό περιεχόμενο. Είναι μία προωθημένη θεωρητική αντίληψη για την αφήγηση, που υπαινίσσεται η τιτλοφόρηση του βιβλίου *Πεζογραφήματα* και όχι *Διηγήματα*. Στο κείμενο αποδεικνύεται περίτρανα η αδιάλειπτη μέσα στους αιώνες παρουσία του ελληνισμού στα Ιωάννινα και σε ολόκληρη την Ήπειρο και η υπερηφάνεια των τωρινών κατοίκων-κληρονόμων του αρχαίου πολιτισμού για την ελληνική τους ρίζα. Υπονοείται, χωρίς να διακηρύσσεται ρητώς, η ενίσχυση του αλυτρωτικού αγώνα για την απελευθέρωση του συνόλου της Ηπείρου. Βέβαια, η υποκίνηση του απελευθερωτικού κινήματος της πατρίδας του καθίσταται περισσότερο ορατή στην ποίηση και σε άλλα πεζά του Κρυστάλλη.⁵¹

Το σχήμα της ιστορικής συνέχειας (αρχαιότητα, ρωμαϊκή κατάκτηση, βυζαντινοί χρόνοι, νεότερη εποχή) αντικατοπτρίζεται στην ιχνηλάτηση των σωζόμενων μνημείων της ακρόπολης των Μολοσσών,⁵² που γειτνιάζει με το μοναστήρι της Καστρίτσας:

Κρυστάλλης και η δημοτική παράδοση: Μια ανατοποθέτηση», περ. *Ελληνικά*, τόμ. 44, τχ. 1 (1994), σ. 143-145. Ειδικά για τις ενδυματολογικές μαρτυρίες στο «Πανηγύρι της Καστρίτσας» βλ. Μαρίνα Βρέλλη-Ζάχου, «Ο Κρυστάλλης ως πηγή ενδυματολογικών ειδίσεων», στο Ευάγγελος Γρ. Αυδίκος (επιμ.), *Κώστας Κρυστάλλης. Το έργο του, στο τέλος της εκατονταετίας από το θάνατό του*, ό.π., σ. 26-29.

⁴⁸ Κώστας Κρυστάλλης, *Πεζογραφήματα*, ό.π., σ. 63.

⁴⁹ Ό.π., σ. 65-66, 74.

⁵⁰ Mieke Bal, *Narratology: Introduction to the Theory of Narrative*, μτφρ. Christine van Boheemen, University of Toronto Press, Τορόντο 2019, σ. 135-136.

⁵¹ Βαγγέλης Αυδίκος, «Το εθνικό αίτημα στην ποίηση του Κώστα Κρυστάλλη», περ. *Νέα Ευθύνη*, τχ. 42-43 (Ιούλιος-Δεκέμβριος 2018), σ. 220-238.

⁵² Οι αρχαιολόγοι προτείνουν την ταύτιση της ακρόπολης με την πόλη των Μολοσσών Τέχιμωνα ή τις Ευρυμενές. Βλ. Παρασκευή Γιούνη - Χαρά Καππά - Υπατία Φάκλαρη, *Καστρίτσα Ιωαννίνων. Συνοπτικός οδηγός του αρχαιολογικού χώρου*, Εφορεία Αρχαιοτήτων Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2015, σ. 26.

[...] Κατάρραχα το βουνό της Καστρίτσας ανοίγεται απλωτό και καλόχτιστο και πέφτει σιγά σιγά κι ομαλά κατά την άκρα του προς τη λίμνη. Τ' απλωτό τούτο σιάδι είναι ζόρκο από δέντρα και κατασκεπασμένο από ρεπιοθέμελα και χαλάσματ' αμέτρητα, από ναούς, από τάφους, από παλάτια, από στέρνες και βρύσες του καιρού των Ελλήνων, των Ρωμαίων και των Βυζαντινών· κι ολούθε απάνω ξεθάφτονται κάθε τόσο από τον καλόγερο κι από τους χωρικούς σκέλεδρ' ανθρωπινά, παλιές μονέδες και στολίδια ακριβά κι αξετίμωτα. Και γύρα, κατά τες άκρες, που τα πλευρά του κατεβαίνουν στον κάμπο βραχόσπαρτα, ζώνεται το βουνό με καταχαλασμένα θεμέλια πολυγώνου κάστρου, γιομάτου πύργους και παραπόρτια, χτισμένα πρώτα με μεγάλα χοντροκομμένα πελασγικά ξηρολίθια κ' ύστερα με μικρά λιανολίθιαρα συγκολλημένα μ' ασβεστόχωμα και με βύσαλα. Τα μεγάλα πελασγικά χάλαρα, προσαρμοσμένα τόσο πιτήδεια τόνα με τ' άλλο, με κάτι μικρούλες σφήνες κάπου κάπου ανάμεσα, δείχνουν τη μεγάλ' υπομονή και την τέχνη των χεριών που τάχιζαν. Λάμπουν και σήμερ' ακόμα τα γυαλιστερά μάρμαρα του παλατιού.⁵³

Η περιγραφή του Κρυστάλλη είναι εξαιρετικά ακριβής και επαληθεύεται από τη σύγχρονη αρχαιολογική έρευνα.⁵⁴ Παράλληλα, συμβαδίζει με τη λογοτεχνική αξιοποίηση της υλικής αρχαιότητας στον 19ο αιώνα, που αντιμετωπίζει τα αρχαία λείψανα ως έμβια όντα και αποπειράται την επανεγγραφή τους στο παρόν.⁵⁵ Και στο «Πανηγύρι της Καστρίτσας» ο αρχαιολογικός χώρος εξανθρωπίζεται, αναγεννιέται και παίρνει μέρος στην πανήγυρη, καθώς:

[...] τα ηπειρωτικά πλήθια συνειθίζουν μια φορά κάθε χρόνο κατά τον Τρυγητή να ξυπνάν με τον ποδοβολητό και με τες φωνές τους από τον χιλιόχρονο ύπνο τους τούς παλιούς αντίλαλους των σκόρπιων και θλιβερών χαλασμάτων της ερημωμένης Καστρίτσας.⁵⁶

Από τη μεριά της σημειωτικής προσέγγισης, στην περιγραφική ακολουθία των χαλασμάτων της ακρόπολης της Καστρίτσας δύο σημεία είναι αξιοπρόσεκτα για τη συνυποδηλωτική τους λειτουργία. Η λεπτομερειακή αναφορά στην κατασκευή

⁵³ Κώστας Κρυστάλλης, *Πεζογραφήματα*, ό.π., σ. 66-67.

⁵⁴ Βλ. Παρασκευή Γιούνη - Χαρά Καπά - Υπατία Φάκλαρη, *Καστρίτσα Ιωαννίνων...*, ό.π., σ. 32: «Η τοιχοποιία του [περιβόλου] συνίσταται από δύο παρειές λαξευτών λιθοπλίνθων, με ενδιάμεσο γέμισμα από χώμα και αργόλιθους ή λατύπη, ενώ, κατά διαστήματα, ορισμένοι λιθόπλινθοι τοποθετούνται εγκάρσια. Η όψη του τείχους έχει πολυγωνική μορφή, κάτι που συναντάται συχνά στις οχυρώσεις της δυτικής Ελλάδας, καθώς οι δόμοι διαθέτουν περισσότερες των τεσσάρων πλευρών, δημιουργώντας την οπτική εντύπωση ενός περίπλοκου δικτύου αρμών».

⁵⁵ Γεωργία Γκότση, «Έμφυγες αρχαιότητες. Λογοτεχνία και πολιτισμική βιογραφία τον 19ο αιώνα», περ. *Κονδυλοφόρος*, τόμ. 11 (2012), σ. 51-75.

⁵⁶ Κώστας Κρυστάλλης, *Πεζογραφήματα*, ό.π., σ. 73.

του τείχους σηματοδοτεί την πολιτισμική ανωτερότητα των προγόνων («υπομονή» και «τέχνη των χεριών») και η αναγωγή της χρονολόγησής του δύο φορές στον καιρό των Πελασγών («πελασγικά ξηρολίθια» και «πελασγικά χάλαρα») υπογραμμίζει το χρονικό βάθος του αρχαιοελληνικού πολιτισμού στην Ήπειρο. Ο Κρυστάλλης στο προγενέστερο μελέτημά του «Οι Βλάχοι της Πίνδου» χρησιμοποιεί τον όρο «κυκλώπεια» για τα τείχη της Καστρίτσας.⁵⁷ Πελασγική, επίσης, θέλουν την καταγωγή του ερειπίου στη θέση Πριύ της Σκιαθού ο Παπαδιαμάντης στο διήγημα «Στην Αγι-Αναστασιά»⁵⁸ και των τειχών της γενέθλιας Βιζύης στην Ανατολική Θράκη ο ομοίως «τουρκομερίτης» Βιζυηνός στο διήγημα «Το μόνον της ζωής του ταξείδιον»:

Η Μπαήρα είναι το προς βορράν της οικίας του παππού μέγα βραχώδες ύψωμα, εφ' ου άλλοτε ήτον εκτισμένη η ακρόπολις του τόπου, νυν δε υφούται επί των πελασγικών αυτής τειχών το τουρκικόν διοικητήριον και οικίαι τινές των εγκρίτων οθωμανών, γραφικώτατον παρέχουσαι θέαμα εν τη ποικιλία των χρωμάτων και τη ανωμαλία του ρυθμού αυτών.⁵⁹

Παρότι οι αγράμματοι πανηγυριστές εξακολουθούν, έπειτα από τη Συμφωνία της Κωνσταντινούπολης (1881), να εγκλωβίζονται στην οθωμανική επικράτεια,

[...] η πόλη του Γιαννίνου [...] με τους δεκαοχτώ φηλούς μιναρέδες της, που με περίσσιο θράσο πετιούνται απάνου από κάθε χτίριο και κάθε κλαρί κι οπού τα κατακίτρινα μισοφέγγαρά τους αστραποβολούν στον ήλιο.⁶⁰

είναι οι αναμφίβολοι διάδοχοι της μακράς πορείας του ελληνισμού στην Ήπειρο, έχοντας ως εφόδιο όχι τη λογισσύνη αλλά τον παραδοσιακό αξιακό κώδικα, όπου ο χριστιανισμός συνυπάρχει με παγανιστικές δοξασίες. Με συγκίνηση ανταλλάσσουν πολλά χρήματα για να προμηθευτούν αρχαία τεχνουργήματα, πολύτιμα τεκμήρια της ταυτότητάς τους:

[...] Κι όταν ο γούμενος έβγαλε κι έδειξ' εκεί μπροστά ασημένιες μονέδες

⁵⁷ Κ. Δ. Κρυστάλλης, «Ήπειρωτικά Αναμνήσεις. Οι Βλάχοι της Πίνδου. Μαλακάσι (Συνέχεια)», περ. *Εβδομάς*, έτος Η, τχ. 16 (20 Απριλίου 1891), σ. 3 και στο Κώστας Κρυστάλλης, *Άπαντα. Ποιήματα - Πεξογραφήματα - Διογραφικά - Ιστορικά - Γράμματα*, ό.π., σ. 526.

⁵⁸ Η Γεωργία Γκότση, «Έμφυχες αρχαιότητες. Δογοτεχνία και πολιτισμική βιογραφία τον 19ο αιώνα», ό.π., σ. 73-74 - σημ. 61, συναρτά τη μνημόνευση των Πελασγών από τον Παπαδιαμάντη με τη συζήτηση, μετά τις ανασκαφές του Σλήμαν στις Μυκήνες, για την ελληνική προέλευση του μυκηναϊκού πολιτισμού.

⁵⁹ Γ. Μ. Βιζυηνός, *Τα διηγήματα*, φιολ. επιμ. Βαγγέλης Αθανασόπουλος, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, Αθήνα 1991, σ. 303.

⁶⁰ Κώστας Κρυστάλλης, *Πεξογραφήματα*, ό.π., σ. 69-70.

και στολίδια μαλαματένια που ξέθαφτε κάποτε από τα μνήματα των χαλασμάτων π' άνοιγε τακτικά, σαν το θεριό των λόγγων της Αραπιάς, είδα τους καϊμένους χωριάτες να βγάζουν από τες λερωμένες κι αχαμμές σακκούλες τους μετζίτια ολάκερ' ασημένια και τάλλαρα και να τ' αλλάζουν με τα παλιά κείνα λείψανα, μόνο και μόνο για να τα κρεμάσουν σα γκόλφι και φυλαχτό μαζί με τους σταυρούς και τα κωνσταντινάτα απάνω στα φέσια και στα χαϊμαλιά των μικρών παιδιών τους. Τ' απομεινάρια των ειδωλολάτριδων Ελλήνων, οπού με τόση μανία και μίσος τα κατάτρεχαν και τα χαλνούσαν οι πρώτοι χριστιανοί, οι σημερινοί χωρικοί μας τα θωρούν άγια, γιομάτα γιατριά και δύναμη φυλαχτική.⁶¹

Το πεζογράφημα «Πανηγύρι της Καστρίτσας» είναι σαφώς εθνοκεντρικό, απαντώντας σε δεδομένες ιστορικές και πολιτικές προκλήσεις, αλλά οπωσδήποτε δεν μπορεί να εκληφθεί ως εθνικιστικό. Η ετερότητα δεν αποσιωπάται. Μεταξύ των χορευτών καταγράφεται με θετικό πρόσημο μια παρέα ανδροπρεπών Αρβανιτών:

[...] Κατά τα μεσάνυχτα άρχισεν ο χορός, μεγάλος και συρτός χορός γύρ' από το μασαλά. Τον έσερναν τρεις Αρβανίτες δραγάτες, από κείνους που παίρνουν πάντα μεράδι στα πανηγύρια και στους γάμους των χωριών που βρίσκονται, φορτωμένοι με τες βαριές κάπες τους, με διπλές αρμαδιές φουσέκια απάνω στα στήθια σε τόπο σταυρωτού που φορούσαν μια φορά οι κλέφτες, με ζευγάρι πιστόλες μαλαμοκαπνισμένες στο σελιάχι και με καινούρια τουφέκια μαρτίνι στους ώμους τους.⁶²

Και αλλού οι χριστιανοί ήρωες του Κρυστάλλη συναναστρέφονται φιλικά τους αλλόδοξους και αλλόφυλους Αρβανίτες και Διάπηδες, που διακρίνονται για «τη μπέσα και την εκδίχηση».⁶³ Στο διήγημα «Η εικόνα» στον καφεéné του Ζώη του Αζώηρου οι «αρβανιτάδες» φιλούν «μ' εγκαρδιακό πόνο και με τρυφερό καϊμό» το «ασπρόμαλλο κεφάλι» του Γεροκαλαμένιου, ο οποίος τους εξιστορεί τα κατορθώματα του ξακουστού Σκεντέρμπεη – «βασιλιά της Αρβανιτιάς» και προστάτη των χριστιανών («είχε βρη απόγωνο κι ίσκιο αποκάτου από την πάλλα του η χριστιανούση»)⁶⁴ Με «βουρκωμένα μάτια» επικυρώνουν την ψυχική τους σύνδεση με τους Έλληνες, ενώ η γλωσσική τους ετερότητα ανταναχλάται και στο κείμενο:

– Γιέμε βλέζερ, μωρέ πλιάχ, λέτε γιέμε νγκα ντου μπεσ' – ε λέτε θόνε τσε ντούαν γχόλιτε βρομέφουρα τα χας μεβέ. (Είμεστε αδέλφια, ωρέ γέρο, ας

⁶¹ Ο.π., σ. 74.

⁶² Ο.π., σ. 64-65.

⁶³ Ο.π., σ. 71.

⁶⁴ Ο.π., σ. 23.

είμαστε από δυο πίστες, – κι ας λεν ό,τι θέλουν τα μαγαρισμένα τα στόματα των οχτρών μας).⁶⁵

Στα πεζογραφήματα του Κρυστάλλη ο Τούρκος ως Άλλος κατηγοριοποιείται παραλλήλως ως: α. στυγνός καταπιεστής και εχθρός και β. οικείος συντοπίτης, ιδίως στο οθωμανικό περιβάλλον των πολυπολιτισμικών Ιωαννίνων.⁶⁶ Λόγω της εθνικής στόχευσης του Κρυστάλλη οι μνείες στην πρώτη κατηγορία υπερτερούν. Φέρ' ειπείν στο «Σημειωματάρι του Γεροκαλαμενίου», στην εκτενή εγγραφή «1832, Τρυγητή 20», ένας Τούρκος αξιωματούχος των Ιωαννίνων ορέγεται δυο χριστιανές «αρχοντοπούλες» και διαδίδει ψευδώς «πως θέλουν να γίνουν Τούρκισσες». Οι δημογέροντες για να τις προστατέψουν τις κλείνουν στη Μητρόπολη. Όμως ο βάνουσος Τούρκος διοικητής, τον οποίο ο αφηγητής μέμφεται με δηκτικούς χαρακτηρισμούς, απαιτεί αυθαίρετα την παράδοσή τους:

[...] ο Μεχμέτ αγάς, άνθρωπος φανατικός κι αυτός και σκύλινος, άμα τώμαθε αυτό σηκώθηκε ο ίδιος μια νύχτα και πήγε στη Μητρόπολη με δυο ταμπόρια ασκέρι' μπήκε στους οντάδες του Δεσπότη, τον εφοβέριξε, τον έβρισε και πρόσταξε τ' ασκέρι του να πάρουν τες δυο τσιούπρες και να τες παν σε Τούρκικο στίτι. Τι να ιδής τότες. Δυο όμορφες και τρυφερές αρχοντοπούλες να σέρνονται άσπλαχνα από τα μαλλιά κι από τα χρυσά μανίκια τους με κλάματα και με μεγάλους σκουσμούς. Εταράχτηκαν όλα τα Γιάννινα εκείνη τη νύχτα.⁶⁷

Στην κατηγορία του οικείου Τούρκου παρεισφρέουν στην αφήγηση ορισμένοι έντιμοι και καλοσυνάτοι ανθρωπίνιοι τύποι, που συνδέτουν μια εικόνα ανεκτικότητας και συναίνεσης προς τον Άλλον και συμβάλλουν στη συναδέλφωση των σύνοικων εθνοτήτων. Τέτοιοι τύποι στα *Πεζογραφήματα* του 1894 είναι ο ελληνόφωνος «γέροντας τούρκος προβατάρης, γείτονας του» Ζώη του Αζώηρου στην «Εικόνα», που άκακα πρεσβεύει ότι «όποιους τράει τν ισιάδα, πουτές δεν έχει να φουβδή τη ζιμά, είνε μαζί τ' ου Θαγός» και ο Ζώης τον αποκαλεί με σεβασμό «μπαμπά»,⁶⁸ και στο «Σημειωματάρι του Γεροκαλαμενίου» ο «αγαθώτατος» βαλής του βιλαετίου Ιωαννίνων Χουσνή πασάς, για τον θάνατο του οποίου «έκλαψαν όλα τα Γιάννινα».⁶⁹

⁶⁵ Ό.π., σ. 24-25.

⁶⁶ Για την εικόνα του Τουρκογιαννιώτη στη νεοελληνική πεζογραφία βλ. Θανάσης Β. Κούγκουλος, «Τα Γιάννινα της οθωμανικής περιόδου στη σύγχρονη πεζογραφία: Η εικόνα του Τούρκου συμπολίτη», στο Ευάγγελος Γρ. Αυδίκος (επιμ.), *Λογογραφικές αναγνώσεις στην Ελλάδα και την Τουρκία*, Πεδίο, Αθήνα 2012, σ. 539-571.

⁶⁷ Κώστας Κρυστάλλης, *Πεζογραφήματα*, ό.π., σ. 46.

⁶⁸ Ό.π., σ. 12, 15.

⁶⁹ Ό.π., σ. 51. Το πρόσωπο είναι υπαρκτό και όντως πεθαίνει τον Ιούνιο του 1877, όπως αναγράφεται στο υποτιθέμενο χρονικό του Γεροκαλαμενίου. Βλ. Γιώργος Παπαγεωργίου, *Οι*

Η διχοστασία απόθηση/αποδοχή του Τούρκου ως Άλλου δεν είναι μοναδικό φαινόμενο στην πεζογραφία του 1880. Στη βάση των παραπληρωματικών εξισώσεων ανοίκειος Τούρκος = μισητή εξουσία και γνώριμος Τούρκος = συνηθισμένη καθημερινότητα, παραδειγματικά και μόνο αναφέρω ότι τόσο ο συμπατριώτης του Κρυστάλλη και εξίσου κυνηγημένος από τους Τούρκους Χρήστος Χρηστοβασίλης,⁷⁰ όσο και ο Βιζυηνός προχωρούν σε ανάλογες ταξινομήσεις. Ειδικά ο δεύτερος παρουσιάζει μια πλασματική παραδοξότητα, πολύ κοντινή με το έργο του Κρυστάλλη. Ο Βιζυηνός από τη μία στην ποίησή του συντάσσεται με τον μεγαλοϊδεατισμό και τον αλυτρωτισμό της εποχής του, και από την άλλη ο αφηγητής στα διηγήματά του εμφανίζεται ανθρωπιστής και ευνοϊκά διακείμενος απέναντι στους βασανισμένους Τούρκους συμπολίτες της Βιζύης (στον Μοσκόβ-Σελήμ του ομώνυμου διηγήματος) ή στους Τούρκους με τους οποίους συνάπτει προσωπικές σχέσεις η οικογένειά του (με τον Κιαμήλη από το «Ποίος ήτον ο φονεύς του αδελφού μου»).⁷¹ Και στον Κρυστάλλη βλέπουμε, κατά την εύστοχη διατύπωση του Λάμπρου Βαρελά,⁷² τη συνύπαρξη του εθνικού και του υπερεθνικού εαυτού – με μικρότερη ωστόσο ένταση – ως αποτέλεσμα της ίδιας σύνθετης διαδικασίας: ανάληψη μιας εθνικής αποστολής (ένταξη της Θράκης και της Ηπείρου αντίστοιχα στο ελληνικό κράτος) και αφοσίωση στον γενέθλιο τόπο, που υπαγορεύει την ειλικρινή αναγνώριση του Άλλου ως αναπόσπαστου τμήματός του. Έτσι, ο Κωστής Παλαμάς, που συνεξετάζει τον Βιζυηνό και τον Κρυστάλλη στον Φιλολογικό Σύλλογο «Παρνασσό» το 1916 και διακριβώνει την πατριδολατρία τους,⁷³ καταδεικνύεται πρωτοπόρος στις συγκριτικές γραμματολογικές προσεγγίσεις.

συντεχνίες στα Γιάννενα κατά τον 19ο και τις αρχές του 20ού αιώνα (Αρχές 19ου αι. ως 1912), Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα 1982, σ. 165, 184-185, 347, 450· Μιχάλης Κοκολάκης, Το ύστερο Γιαννιώτικο πασαλίκι. Χώρος, διοίκηση και πληθυσμός στην Τουρκοκρατούμενη Ήπειρο (1820-1913), Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών / Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2003, σ. 94 - σημ. 158, 136-137, 139, 171, 401, 402, 420, 551.

⁷⁰ Σχετική είναι η ανακίνωσή μου «Από την ηθογραφία στον αναστοχασμό των τοπικών ταυτοτήτων: Οι Μουσουλμάνοι των Ιωαννίνων στην πεζογραφία του Χρήστου Χρηστοβασίλη και της Emel İnci», στο Μ. Γ. Βαρβούνης (επιμ.), Ο σύγχρονος ελληνικός λαϊκός πολιτισμός: μεταξύ Λογογραφίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας. Πρακτικά Επιστημονικής Ημερίδας αφιερωμένης στον ομ. Καθηγητή Μηνά Αλ. Αλεξιάδη (Κομοτηνή, 15 Μαΐου 2019), Παρατηρητής της Θράκης, Κομοτηνή 2020, υπό δημοσίευση.

⁷¹ Λάμπρος Βαρελάς, «Ο μεγαλοϊδεάτης Γ. Μ. Βιζυηνός», *Νέα Εστία*, τχ. 1830 (Φεβρουάριος 2010), σ. 196-219.

⁷² Ό.π., σ. 219.

⁷³ Κωστής Παλαμάς, *Άπαντα*, τόμ. 8, Γκοβόστης, Αθήνα χ.χ., σ. 311-314. Για την κριτική θεώρηση του Κρυστάλλη από τον Παλαμά βλ. Βενετία Αποστολίδου, *Ο Κωστής Παλαμάς ιστορικός της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, ό.π., σ. 275-278, 375.

Στα τέλη του 19ου αιώνα η ελληνική κοινωνία αμφιταλαντεύεται ανάμεσα στην Ευρώπη και στην πατρίδα, στον εκσυγχρονισμό και στην παράδοση, στον κοσμοπολιτισμό και στην υπεράσπιση της ελληνικότητας. Οι περιρρέουσες ιδεολογικές και κοινωνικές αντιφάσεις επιδρούν καθοριστικά στην πεζογραφία του Κρυστάλλη και υποχρεωτικά πρέπει να συνυπολογιστούν σε οποιοδήποτε εγχείρημα επανεκτίμησης του συγγραφέα. Επιπροσθέτως, η πεζογραφία και η ποίηση της εντοπιότητας επανακάμπτει εντυπωσιακά στη μεταπολεμική και μεταπολιτευτική λογοτεχνία (π.χ. Χατζής, Ιωάννου, Μηλιώνης, Χουλιαράς, Γκουρογιάννης, Σκαμπαρδώνης, Τσιαμπούσης, Καισαρίδης, Δάλλας, Πορφύρης, Γκόρπας, Μέσκος, Γκανάς, Μπράβος)⁷⁴ και ο Κρυστάλλης, στην αφιέρωση της ενότητας «Τα άγρια και τα ήμερα» της ποιητικής συλλογής *Μαύρα Λιθάρια του Μιχάλη Γκανά*, χρίζεται «μικρότερος αδελφός»⁷⁵ της κατεύθυνσης προς την ιθαγένεια που ακολουθούν οι μεταπολεμικοί και μεταπολιτευτικοί πεζογράφοι και ποιητές. Η σημειούμενη επανάκαμψη της εντοπιότητας προξενεί αισθητικές αλλαγές στον ορίζοντα προσδοκιών του αναγνώστη, οι οποίες ενδεχομένως ενδυναμώνουν τη θέση του αδικοχαμένου Κρυστάλλη στον νεοελληνικό.

Λογοτεχνικό κανόνα.

⁷⁴ Θανάσης Β. Κούγκουλος, *Η Ήπειρος ως λογοτεχνικός μύθος στη μεταπολεμική πεζογραφία*, ό.π., σσ. 69-70, 72-82, 109-111· Κωνσταντίνα Γερ. Ευαγγέλου, *Τρινάκρια, η καρδιά της Μεσογείου, και η άπειρος Ήπειρος. Σικελία και Ήπειρος στη μεταπολεμική πεζογραφία*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2013, σ. 79-93.

⁷⁵ Μιχάλης Γκανάς, *Ποιήματα 1978-2012*, Μελάνι, Αθήνα 2013, σ. 61. Βλ. και Χρήστος Δανιήλ, «Του μικρού αδελφού», στο Ευάγγελος Γρ. Αυδίκος (επιμ.), *Κώστας Κρυστάλλης. Το έργο του, στο τέλος της εκατονταετίας από το θάνατό του*, ό.π., σ. 185-192· Βασίλης Λέτσιος, «Η επιστροφή του Νεκρού Αδερφού: δεκαπεντασύλλαβοι "φαντάσματα" στην ποίηση του Μιχάλη Γκανά», *Ελληνικά* 55:1 (2005), σσ. 54-75· Νικόλας Κακκούφα, «Κάνοντας "βήματα πίσω": Η Παραλογή του Μιχάλη Γκανά και το δημοτικό τραγούδι», στο Γιώργος Βοζίκας (επιμ.), *Λαϊκός πολιτισμός και έντεχνος λόγος (ποίηση -πεζογραφία -θέατρο)*, Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, τόμος Α', Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 2013, σ. 474.